

УКРАЇНА У ДОБУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

*Тетяна Бикова
(Київ)*

МАСОВИЙ ТЕРОР У ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В КРИМУ (1918–1921 рр.)

На сьогодні є велика кількість історичних досліджень щодо розвитку політичної ситуації в Криму від початку революції 1917 р. і до 1921 р., однак й досі залишається невирішеним ряд проблемних, спірних питань, пов'язаних з червоним терором. Серед цих питань можна виділити такі: хто є ініціатором нечуваного за масштабами терору в Криму? Хто несе відповідальність за його безпосереднє здійснення? Які реальні наслідки терору?

У радянській історичній літературі всіляко підкреслювалося, що червоний терор був вимушеним заходом, введеним у відповідь на жахливий білий терор. Багато ж сучасних дослідників, висвітлюючи у своїх працях події того часу, практично ставлять між цими двома явищами знак рівності.

На нашу думку, білий та червоний терор не можна ставити на один щабель. Звичайно, ніякий терор, з точки зору елементарної людяності, не може бути виправданим. Але все ж істотна різниця між ними є. Вона чітко окреслена одним з перших дослідників цього питання С.П.Мельгуновим, який вважав більшовицький терор системою планомірного проведення в життя насильства як знаряддя влади, яке до того ж мало своїх ідеологів.

Білий же терор — це, насамперед, ексцеси на ґрунті розгнужданості та помсти, вакханалії «отаманства» і слабкої дисципліни, які не мали свого ідеологічного обґрунтування. У білому русі були окремі течії, які виношували ідеї «помсти більшовикам», а іноді й проводили антигуманні «акції помсти». Однак, білий терор при всіх його наслідках усе ж відрізнявся від червоного — він не нав'язувався зверху і не був органічним елементом офіційної політики¹.

Для того, щоб дати відповідь на перше питання, звернемося до документів, в яких йдеться про ставлення керівництва РКП(б) до застосування масового терору. Ці документи свідчать, що В.Ленін, Л.Троцький та інші більшовицькі вожді повністю підтримували подібну політику і знач-

ною мірою були її ідеологами, натхненниками і організаторами. Наведемо декілька прикладів.

У 1901 р. Ленін писав: «Принципово ми ніколи не відмовлялися і не можемо відмовлятися від терору. Це — одна з військових дій, яка може бути цілком придатна і навіть необхідна в певний момент бою...»². У 1902 р. в його працях з'являється така думка: «Нітрохи не заперечуючи в принципі насильства і терору, ми вимагали роботи над підготовкою таких форм насильства, які розраховували б на безпосередню участь мас і забезпечували б цю участь»³.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. Ленін наполягав, щоб партійні лідери провокували насильницькі дії, негайно організовували бойові загони і практикувалися на вбивствах городових. У жовтні 1905 р. він писав: «Нехай кожний загін вчиться хоча б на побитті городових: десяткі жертв окупляться з лишком тим, що дадуть сотні бійців, що завтра поведуть за собою сотні тисяч»⁴.

Терор розглядався не як обов'язкове завдання, а як своєрідний тактичний хід. Будь-який етичний, гуманний бік при цьому відкидався, адже мета (ліквідація буржуазії) виправдувала засоби. Ленін досить відверто зазначав: для радянської держави «етично все, що служить її укріпленню і зміцненню»⁵.

Навесні 1917 р. Ленін стверджував, що соціальну революцію здійснити дуже просто — варто лише знищити 200–300 буржуїв. У червні 1917 р. він написав: «Приклад якобінців повчальний. Він і зараз не застарів, тільки застосовувати його треба до революційного класу ХХ століття... Якби влада перейшла до «якобінців ХХ століття»... вони оголосили би ворогами народу капіталістів...»⁶. І зробити так більшовики не забарилися.

Коли на розширеному засіданні Петроградського комітету більшовиків 1 (14) листопада 1917 р. розгорнулася полеміка щодо методу встановлення «революційних завоювань», Ленін, посилаючись на досвід Французької революції, говорив: «У Парижі гильотинували, а ми лише позбавимо продовольчих карток»⁷. Далі лідер більшовиків зазначив: «Нехай гомонять про арешти, Тверській делегат на з'їзді Рад сказав: «Всіх їх заарештуйте», — це я розумію; от він має розуміння того, що таке диктатура пролетаріату»⁸.

За свідченнями Л.Троцького, після захоплення влади більшовиками Ленін на кожному засіданні Ради Народних Комісарів (РНК) вимагав від своїх товаришів розпочати терор⁹. І в цьому він не був самотнім. Відомо, що Л.Троцький у відповідь на книгу К.Каутського «Тероризм і комунізм» дав ідейне обґрунтування терору, яке звелося, утім, до надмірно простої істини: «Ворог повинний бути знешкоджений; під час війн це значить — знищення... Лякання є могутнім засобом політики, і треба бути лицемірним ханжею, щоб цього не розуміти»¹⁰.

Досить відвертим та красномовним є вислів ще одного теоретика більшовицької партії М.Бухаріна: «Пролетарський примус в усіх його формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як не парадоксально це звучить, методом вироблення людської комуністичної людини з людського матеріалу капіталістичної епохи...»¹¹.

На VIII з'їзді РКП(б) у 1919 р. М.Криленко, який займав важливу посаду в системі правосуддя (голова Революційного трибуналу при ВЦВК), говорив: «В епоху диктатури пролетаріату ми повинні, з огляду на цілий ряд обставин, переходити до форм надзвичайної судової розправи»¹².

Ці думки знайшли своє втілення в офіційних радянських і більшовицьких документах та пресі. Відразу після жовтневого перевороту в «Известиях ВЦИК» публікується програмна стаття «Терор і громадянська війна», в якій заявлялося, що тільки «люди із слабкими нервами не хочуть зрозуміти, що на відомому щаблі революції класова боротьба неминуче переходить у громадянську війну», і «тільки толстовці можуть на цій підставі повернутися спиною до революції». У цьому плані вимоги про припинення терору і відновлення громадянських свобод об'являлися «дивними» вимогами «інтелігентів із слабкими нервами»¹³.

У декреті РНК від 28 листопада 1917 р. «Про арешт вождів громадянської війни проти революції» офіційно з'явився термін «вороги народу»¹⁴. Інструкція Народного комісаріату юстиції від 19 грудня 1917 р. «Про революційний трибунал...», впроваджуючи ідеї В.Леніна, зазначала: «Міру покарання революційний трибунал встановлює, керуючись обставинами справи і велінням революційної совісті»¹⁵.

В офіційному друкованому органі РКП(б) газеті «Правда» від 25 грудня 1918 р. член колегії ВЧК, а потім голова ВУЧК М.Лаціс писав: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію, як клас. Не шукайте на слідстві матеріали і докази того, що обвинувачуваний діяв справою або словом проти Радянської влади. Перше питання, що ви повинні йому запропонувати, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання і повинні визначити долю обвинувачуваного. У цьому зміст і сутність червоного терору»¹⁶.

А ще раніше, 23 серпня 1918 р., той же Лаціс у газеті «Известия» сформулював нові закони громадянської війни, які повинні замінити «застарілі звичай» війни, виражені «в різних конвенціях, по яких полонені не розстрілюються та інше. Все це тільки смішно. ... Вирізувати всіх поранених у боях проти тебе — ось закон громадянської війни»¹⁷.

У таємному листі В.Леніна, продиктованому 19 березня 1922 р. для членів ЦК РКП(б) у зв'язку з опором вилученню церковних цінностей в місті Шуї, містилися такі вказівки: «Інструкція повинна зводитися до того, щоб він (представник центральної влади. — Авт.) в Шуї заарештував якомога більше... Чим більшу кількість представників реакційного духовен-

ства та реакційної буржуазії нам вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятих років ні про будь-який опір вони не сміли й думати»¹⁸. Отже, більшовики намагалися перемогти своїх опонентів, передусім, шляхом їх фізичного знищення¹⁹.

Заклики вождів негайно перетворювалися на практичні справи сформованої ними системи. На місцях почали діяти революційні трибунали. Владні розпорядження, які й орієнтували низові органи на терор, ще більше підсилювалися «зустрічним потоком революційних ініціатив». Яскравим свідченням цього є, наприклад, звернення до ЦК РКП(б) Б.Воліна, датоване 6 червня 1919 р. Він пропонував вищому партійному органу дати директиву місцевим організаціям щодо «деякого посилення або відродження червоного терору». Волін вважав за необхідне не тільки «категорично переслідувати буржуазну інтелігенцію», але і «фізично винищувати найбільш небезпечних» буржуазних противників²⁰.

Раніше, у жовтні 1918 р., у журналі «Вестник ВЧК» у статті працівників Нолінського повітового виконкому було прямо сказано, що у боротьбі проти контрреволюції взагалі не варто дотримуватися жодної законності²¹.

До реалізації своїх планів щодо проведення терору більшовицька партія приступила вже у грудні 1917 р., не зважаючи на те, що II Всеросійський з'їзд рад (25–26 жовтня 1917 р.) скасував смертну кару. Зокрема, у ніч з 15 на 16 грудня в Севастополі «матроси заарештували багатьох офіцерів і відвезли їх до тюрми. Коли ж тюремний начальник відмовився їх прийняти, то офіцерів відразу розстріляли на Малаховому кургані»²². 17 грудня 1917 р. «революційні» моряки і робітники продовжили «рішучу боротьбу з контрреволюцією», в ході якої було розстріляно ще 30 офіцерів²³. Колишній член Севастопольської ради О.Каппа згадував: «Коли на другий день після грудневих жаків на засіданні ради військових та робітничих депутатів я запитав голову (більшовика М.Пожарова. — *Авт.*): Чи це кінець? Він сказав: «Поки так, але сполохи ще будуть»²⁴.

Спочатку терор носив «класово-стихийний» характер, але у 1918 р. він набув організованих, «революційно-доцільних» форм. Важливим кроком у цьому напрямку стало рішення про створення Військово-революційного штабу у Севастополі, яке було прийняте 12 січня 1918 р. на об'єднаному засіданні Севастопольської ради, Центрального комітету Чорноморського флоту (Центрофлоту), ради селянських депутатів, представників міського самоврядування, головного заводського комітету порту, головного комісара Чорноморського флоту, соціалістичних організацій і представників усіх судів і частин. У резолюції зазначалося, що «Севастополь не зупиниться перед будь-якими засобами для того, щоб довести справу революції до переможного кінця». Цілком зрозуміло, які саме засоби збирали-

ся використовувати більшовики і «революційні» матроси для виконання цього завдання²⁵.

Одна з перших масових хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 1918 р., відразу після того, як у підсумку збройних зіткнень з кримськотатарськими ескадронцями та білими офіцерами більшовики в союзі з лівими есерами встановили контроль над більшою частиною Криму. Становище радянської влади, однак, не можна було вважати міцним, адже свій вплив тут мали не лише праві есери чи меншовики, але і монархісти. Крім того, для кримськотатарських кіл нова влада була явищем чужим та незрозумілим.

У січні 1918 р. півострів став ареною постійних реквізицій, тобто відвертого грабунку більш-менш заможного населення. Організаторами бешкетувань були ревкоми і севастопольські матроси — основна соціальна база більшовиків у Криму. Реквізиції супроводжувалися розстрілами. Зокрема, з надзвичайною жорстокістю масові страти проводилися в Севастополі та Євпаторії. В.Слагін * у своїх споминах зазначає, що серед більшовицьких керівників лише Ю.Гавен і М.Пожаров намагалися тоді протестувати проти терору. Але, з ініціативи голови Євпаторійського комітету РСДРП(б) Ж.Міллера (згодом він очолив Сімферопольський ревком), голови Євпаторійського ревкому більшовика М.Демишева та лівого есера Кебачана були проведені повальні арешти та розстріли²⁶. Відразу ж після чергової серії розстрілів Міллер закликав «знищити всю буржуазію, не розбираючи засобів»²⁷.

Отже, сполохи червоного терору тривали в Криму протягом другої половини грудня 1917 — першої половини лютого 1918 рр., але події 21–24 лютого вийшли за рамки усього, що було раніше. Початок ним поклала нова хвиля вбивств у Севастополі. Багатьма чорноморськими матросами, які вже зазнали смак насильства, керували величезна ненависть до «класових ворогів», бажання негайно розправитися з «власниками й антирадянськими змовниками». Член Севастопольської ради більшовик Рябоконт відверто заявив: «Усю буржуазію треба розстріляти. Зараз ми перебуваємо при владі, тому вбиваємо. Яка це революція, коли не різати буржуазію»²⁸.

20 лютого, близько 9-ої години вечора, на лінкорі «Борец за свободу» відбулися збори судових комітетів, які вирішили «змусити буржуазію схилити голову». Був накреслений ряд дій «аж до повного винищення буржуазії». Збори обрали комісію з 25 осіб на чолі з головою Центрофлоту більшовиком С.Романовським, анархістом Басовим та більшовиком С.Шмаковим.

* Євпаторійський більшовик, який офіційно не визнав необхідності жовтневого перевороту і навіть відкрито заявив про це в центральній пресі. — *Авт.*

Близько 12-ої години ночі на Кам'янській пристані зібралося понад 2,5 тис. озброєних матросів. Незабаром їхні предствами на чолі з Басовим з'явилися у Севастопольській раді і стали вимагати надати їм автомобілі для патрулів. М.Пожаров та П.Марченко, які очолювали раду, намагалися зупинити їх, але з цього нічого не вийшло. Один з матросів на відмову надати машини, відповів: «Не бажаєте — не треба. Ми самі це зробимо, а вас знати більше не хочемо»²⁹. Близько 2-ої години ночі озброєний натовп матросів розпочав масові обшуки, грабунки, вбивства. Причому спочатку виводили з тюрем ув'язнених та розстрілювали без суду та слідства.

Про події однієї з тих ночей свідчив вцілілий в'язень севастопольської тюрми: «О другій годині ночі у в'язницю ввірвалася перша банда матросів, які пред'явили комісару в'язниці вимогу про видачу, відповідно до списку, для розстрілу п'ятьох ув'язнених. Комісар по телефону запросив Раду, як йому бути, видавати або ні. З Ради відповіли: видавати усіх, кого вимагатимуть матроси. У пред'явленому списку значилися: муфтії Челебєв, адмірал Львов, капітан I рангу Карказ, лейтенант Цвінгман і колишній городовий Синиця. Їм зв'язали руки... В'язали матроси і робітник теслярської майстерні севастопольського порту Р. Їх повели... Ніхто з приречених не просив пощади у своїх катів... Дорогою, до місця убивства у Карантинній балці, як передавав потім робітник Р., вбивці катували свої жертви: хворого старого Карказа били прикладами і кулаками, Синицю кололи багнетами і били прикладами і знущалися з усіх. Їх розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і каменями по голові. З побитих зняли верхній одяг, черевики, каблучки, гаманці...

О четвертій годині друга банда з лайками витягла з камер, б'ючи, полковників Шперлінга і Яновського, лейтенанта Прокоф'єва, зовсім юного мічмана Целіцо, прапорщиків Гаврилова і Кальбуса, поручика Доценка, капітана 2-го рангу Вахтіна, севастопольських обивателів Шульмана (пробили голову) і Шварцмана (зламали ребро), інженера Шостака і матроса Блюмберга. Останнім двом якимсь дивом вдалося втекти. Інших спіткала гірка доля. Десь через 15–20 хвилин глухо долетів у камеру звук нестринького залпу, потім декілька одиночних пострілів, і все змовкло...»³⁰.

Тіла вбитих складали на платформи і звозили на Графську пристань. Матроси не дозволили родичам поховати забитих. На баржі їх вивезли в море і там, прив'язавши вантаж, потопили. Ще протягом тривалого часу трупи прибивало до берега.

21 лютого 1918 р. РНК видала написаний В.Леніним декрет «Соціалістична вітчизна у небезпеці», 8-ий пункт якого зазначав: «Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці»³¹. Текст декрету телеграмою був доведений і до відомих керівників органів радянської влади в Севастополі та швидко став широко відомим. Обстановка в місті після нічних вбивств

була дуже напруженою. Ось на такий ґрунт і потрапила звістка про декрет, який санкціонував страти. І незабаром матроси корабля «Борец за свободу» знов ухвалили рішення «винищити усю буржуазію»³². За дві ночі ними було розстріляно до 400 осіб.

Вахханалію севастановських вбивств перервали робітники. «Вони своїм енергійним, збройним втручанням приборкали диких звірів і поклали кінець безглуздій, нелюдській бойні... І якби не їхнє втручання, хто знає, скільки ще кривавих жертв поглинуло б Чорне море»³³. А ранком 24 лютого 1918 р. вражені жителі почули урочисту музику. Грав оркестр. Матроси йшли під прапорами стрункими рядами. Грізними промовама шуміли мітинги. «Жахливіших хвилин Севастополь не переживав. Перед цим ходом торжествуючого вбивці, перед цими радісно голосними звуками переможних маршів померкли жахи ночі і стихли постріли розстрілів, тому що тут усенародно немовби узаконювалося те, що було зроблено 12 годин тому. Віднімалася остання розрада, що ця зла справа була зроблена купкою злочинців»³⁴.

Для розуміння ситуації, що склалася тоді не лише у Севастополі, але й в Криму в цілому, наведемо висловлювання Юрія Гавена: «Треба визнати, що однією з найбільших помилок у політиці Таврійського ЦВКу в особі, головним чином, його голови (Антон Слущького. — *Авт.*) було те, що він дозволяв загонам робити самостійні (на розсуд штабів) і без контролю судових органів обшуки, масові вилучення цінностей, що тягло за собою розкладання цих слабко дисциплінованих загонів і озлоблення серед населення. Зокрема необхідно згадати про очолюваний Шмаковим Чорноморський загін, який... займаючись експропріацією буржуазії протягом 5–6 тижнів, цілком розклався і став небезпечною загрозою самому ТаврЦВКу»³⁵.

17 квітня 1918 р. на зборах представників берегових і суднових частин та майстерень міста Севастополя, присвячених питанню про оборону Криму, А.Слущький відверто сказав, що «кидатися у війну ми не можемо, тому що Червона Армія перетворилася на банду мародерів»³⁶. З цим важко не погодитися, адже згідно з архівними даними, під час першої хвили червоного терору лише у Севастополі загинуло 600 осіб³⁷. Можливо, ця цифра занижена і кількість вбитих є значно більшою.

Події в Севастополі були обговорені на засіданні виконкому міської ради та на II Загальночорноморському з'їзді. 27 лютого на спільному засіданні Центрофлоту, його суднових і берегових комітетів, представників демократичних організацій і політичних партій була винесена резолюція: «Затаврувати у найенергійніший спосіб ганебний виступ, який був у Севастополі протягом трьох кошмарних ночей». Було вирішено «негайно створити комісію для виявлення ступеня вини замішаних у цьому осіб та вирішити, як з ними бути та про подальші запобіжні заходи. Всі судові комітети та товариші матроси зобов'язувалися сприяти розкриттю цієї брудної справи, щоб пролетаріату західних держав було зрозуміло, що

російські соціалісти не кати, подібно до царських»³⁸. Комісія приступила до роботи і до 22 березня представила список із 45 точно встановлених загиблих. Проте, подальша діяльність цієї комісії не простежується³⁹.

Виступаючи на II Загальночорноморському з'їзді, матрос Беляєв так розповідав про ці події: «Коли... я повертався на корабель, то побачив матросів з гвинтівками. На моє питання, навіщо вони тут, відповідали, що йдуть на допомогу Раді... Коли приїхали на Кам'яну пристань, то пояснили, що треба арештувати всіх буржуїв, тому що є у них щось проти Ради, треба їх привести до Ради та судити. Матросів було багато, 3 тис. чоловік. Всі вони зайняли вулиці, саме місто було оточено так, щоб ніхто не втік... Заарештованих спочатку приводили в Раду... Там були і офіцери, і священик, і так просто, хто попало. Там були зовсім похилі, хворі старі. Половина матросів вимагала забити їх... Ніхто не знав ні заарештованих, ні того, за що їх заарештували... Прийшла шайка матросів та вимагала віддати їх. Я намагався пояснити, що це офіцери на виборних засадах, лікарі та старики. Нічого не слухали. Згодилися вивести їх із зали. А близько 12 години ночі телефонують з міської лікарні, мене питають, що робити з трупами, які біля лікарні. І тоді я дізнався, що всіх повбивали...»⁴⁰.

Реакція матросів на те, що відбулося в Севастополі, та на резолюції, які були прийняті II Загальночорноморським з'їздом, була неоднозначною. Більшість засуджувала ці «стихійні виступи», але було немало й тих, хто виправдовував кровопролиття. Командир лінкора «Свободная Россия», хоча й пообіцяв у майбутньому «виступити зі зброєю в руках тільки за покликанням своїх вищих демократичних організацій», однак заявив, що «винних в цих подіях не повинно бути, а якщо їх будуть піддавати суду, ми виступимо на їхній захист». Команда есмінця «Громкий» вважала, що треба розслідувати лише дії голови Центрофлоту Сави Романовського. А команда бази мінної бригади вважала дії моряків справедливими: «Покладаючи на нас ганебну пляму, ви так само помиляєтесь, як помилялися ми, називаючи контрреволюціонерами товаришів балтійців, які у перші дні революції вели рішучу боротьбу, винищуючи підпілля царату»⁴¹. В результаті проводити розслідування не стали, а винні покарання не зазнали, лише Романовський був знятий з посади.

Хвиля терору прокотилася й по інших містах. За словами генерала П.Врангеля, який у той час мешкав у Криму, розстріли (хоча і не такі масові як у Севастополі) мали місце і в Ялті⁴², а у Сімферополі було вбито 170 осіб, яких зарахували до «світової буржуазії»⁴³. У ніч на 24 лютого 1918 р. загін севастопольських червоногвардійців під командуванням члена обласного Військово-революційного штабу та виконкому Севастопольської ради С.Шмакова вчинив погром у Сімферополі та розстріляв 170 офіцерів. Невдовзі терор там став масовим і був спрямований не тільки

проти «класово ворожого елементу», але й проти недавніх союзників: розстрілу підлягали усі есери та меншовики⁴⁴.

Необхідно у зв'язку з цим зупинитися і на історії членів сім'ї Романових, які проживали в той час у Криму. У маєтку Ай-Тодор у Лівадії тоді жили вдовствуюча імператриця Марія Федорівна; сім'ї двох її дочок: Велика княгиня Ксенія Олександрівна, її чоловік Великий князь Олександр Михайлович та їхні сини Андрій (1897 р.н.), Федір (1898 р.н.), Микита (1900 р.н.), Дмитро (1901 р.н.), Ростислав (1902 р.н.) і Василь (1907 р.н.); князь Фелікс Юсупов, його дружина Ірина Олександрівна (дочка Олександра Михайловича і Ксенії Олександрівни, онучка імператриці) та їхня дочка Ірина; Велика княгиня Ольга Олександрівна, її чоловік полковник Микола Куліковський (тут наприкінці 1917 р. у них народився син Тихін); Великий князь Микола Миколайович, його дружина-чорногорка Велика княгиня Анастасія Миколаївна; його молодший брат Великий князь Петро Миколайович з дружиною Великою княгинею Милицею Миколаївною та дітьми Мариною, Надією і Романом (у Криму Надія вийшла заміж за князя Орлова і через рік народила дочку Ірину).

У квітні 1918 р. Ялтинська рада ухвалила рішення розстріляти усіх без винятку Романових, що мешкали у Криму. В Ай-Тодор приїхала спеціальна слідча комісія. За вказівкою Петроградської ради у Марії Федорівни вилучили щоденникові записи і листи її сина Миколи II, надіслані їй з Тобольська. Матроси забрали у неї як «контрреволюційну книгу» і стару родинну Біблію, яку вона привезла в Росію з Данії*, але випадково не вилучили сімейну шкатулку з дорогоцінностями⁴⁵.

Врятував Романових від розправи тоді лише щасливий збіг обставин. Новим комісаром, до відання якого перейшло управління лівадійськими палацами, було призначено матроса Задорожного, який раніше служив в авіаційній школі, заснованій й очолюваній Олександром Михайловичем. Задорожний відносився до Великого князя з повагою і в своїх намаганнях зберегти життя Романових був підтриманий дуже впливовим тоді у Криму Ю.Гавеном (що згодом відгукнеться вже на долі самого Гавена). Ялтинська і Севастопольська ради почали ворогувати між собою: Ялтинська вимагала негайної видачі і розстрілу всіх членів дому Романових, а Севастопольська, представником якої був Задорожний, захищала їх, очікуючи розпоряджень із центру. Задорожний перевіз усіх Романових у маєток Петра Миколайовича — Дюльбер, де за високими товстими стінами представники Севастопольської ради тримали оборону проти Ялтинської ради.

* Вже перебуваючи в Данії, Марія Федорівна несподівано одержала назад цю, конфісковану в неї більшовиками, Біблію. Датський дипломат випадково купив її у букіністів у Москві і надіслав колишній імператриці. 13 жовтня 1928 р. Марія Федорівна померла, тримаючи цю Біблію в руках. — *Авт.*

Наприкінці квітня 1918 р., коли Радянська соціалістична республіка Тавриди вже доживала останні дні, найзавзятіші її керівники прийняли остаточне рішення знищити Романових. Вночі з Ялти (до якої наближались німецькі війська) і водночас з Севастополя (де місцева рада теж дізналася про згадане рішення) до Дюльберу вирушили вантажівки з озброєними матросами. Шлях від Ялти до Дюльберу набагато коротший, ніж з Севастополя. Враховуючи це, Задорожний через деякий час розбудив Олександра Михайловича і повідомив, що Ялту зайняли німці і німецький генерал вже дзвонив у Дюльбер, хвилюючись про долю кронпринця (сестра Олександра Михайловича — Анастасія Михайлівна була заміжня за Великим герцогом Фрідріхом-Францем III Мекленбург-Швірінським, а її дочка Цецилія була дружиною німецького і пруського кронпринця Вільгельма)⁴⁶.

Наведемо ще один факт, який допомагає зрозуміти, як дешево цінувалося людське життя у той час у Криму. Так, у своїй статті, датованій березнем 1918 р., Максим Горький зазначав, що у Феодосії місцеві солдати знайшли нове джерело збільшення своїх прибутків — рабовласництво: «спостерігалися випадки... коли навіть людьми торгують: привезли з Кавказу туркеня, вірменок, курдок і продають їх по 25 руб. за штуку»⁴⁷.

В Євпаторії червоні війська з'явилися 14 січня 1918 р. Відразу ж у місті почалися масові арешти офіцерів, заможних осіб і тих, на кого вказували як на контрреволюціонерів. За 3–4 дні було заарештовано понад 800 осіб. Страшну пам'ять про себе залишили команди транспортного корабля «Трувор» і крейсера «Румыния».

С.Мельгунов розповів, як саме відбувалися страти заарештованих у Євпаторії: «Осіб, засуджених до розстрілу, виводили на верхню палубу* і там, після знущань, пристрілювали, а потім кидали за борт у воду. Кидали масами і живих... Ця звірчача розправа була видна з берега, там стояли родичі, діти, дружини... Всі вони плакали, кричали, але матроси тільки сміялися. Найстрашніше усіх загинув штабний ротмістр Новацький, якого матроси вважали душею повстання в Євпаторії. Його, вже сильно пораненого, привели до тями, перев'язали і тоді кинули в топку транспорту.

Страти відбувалися і на транспорті «Трувор», причому, за словами очевидця, у такий спосіб: перед стратою, за розпорядженням судової комісії, до відкритого люка підходили матроси і по прізвищам викликали на палубу жертву. Викликаного під конвоєм проводили через усю палубу повз цілого ряду озброєних червоноармійців і вели на так зване «лобне місце». Отут жертву оточували з усіх боків озброєні матроси, знімали з жертви верхній одяг, зв'язували мотузкам руки й ноги та в одній спідній білизні укладали на палубу, а потім відрізали вуха, ніс, губи, статеві органи, а іноді і руки, й у такому вигляді жертву кидали у воду. Після цього

* Страти відбувалися на крейсері «Румыния». — *Авт.*

палубу змивали водою й у такий спосіб видаляли сліди крові. Страти продовжувалися цілу ніч і на кожну страту йшло 15–20 хвилин. Під час страти з палуби в трюм доносилися шалені крики і для того, щоб їх заглушити, транспорт «Трувор» пускав у хід машини і йшов від берегів Євпаторії в море. За три дні 15, 16 і 17 січня на транспорті «Трувор» і на крейсері «Румыния» було вбито та потоплено не менше 300 осіб. Матрос Куликов на одному з мітингів казав, що «власноручно кинув за борт 60 осіб»⁴⁸.

Загалом взимку 1918 р. у Євпаторії — цьому відносно невеликому місті — «революційною владою» було репресовано близько 1 тис. осіб⁴⁹.

Червоний терор не був прерогативою винятково міст. У селах більшовики проводили таку ж політику. Спочатку селянам наказали здати всі недоїмки за декілька років, починаючи з дореволюційних часів. Оскільки борги колишній владі, через обставини воєнного часу, були величезними, а грошей, щоб негайно сплатити їх, у сільського населення не було, по Криму знову прокотилася хвиля репресій. І хоча потім більшовики визнали, що цей крок був помилковим, проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, велику частину якого склали татари⁵⁰.

Картини кримських розбоїв є й у романі В.Вересаєва «В тупике». Він присвячений подіям 1919 р., але це свідчить лише про сталість репресивної політики більшовицької партії. А в романі В.Набокова «Другие берега» є такі строки: «Місцевий татарський уряд змели новенькі Ради, із Севастополя прибули досвідчені кулеметники і кати, і ми потрапили в найбільш нудне і принизливе становище, у якому можуть бути люди, — те становище, коли навколо увесь час ходить ідіотська передчасна смерть, тому що господарюють людиноподібні й ображаються, якщо їм що-небудь не по ніздрі. Тупа ця небезпека була за нами до квітня 1918 року... Більшовицькі матроси прив'язували вагу до ніг заарештованих жителів (у Ялті) і, поставивши спиною до моря, розстрілювали їх; через рік водалаз доповідав, що на дні опинився в густій юрбі мерців, що стояли навитяжку»⁵¹.

26 березня 1918 р. РНК Радянської соціалістичної республіки Тавриди прийняла рішення мобілізувати 2% буржуазії на «оборонні роботи». Для багатьох тих, кого мобілізували — хворих та людей похилого віку — це означало вірну загибель. Балаклавська та Ялтинська ради запропонували провести поголовну мобілізацію буржуазії. А відомий анархіст та майбутній партизанський ватажок О.Мокроусов на загальних зборах ради м. Феодосії запропонував «викоренити всю буржуазію»⁵².

Нарком юстиції Республіки Тавриди лівий есер В.Гоголашвілі ліквідував інститут мирових судів, на зміну яким прийшли народні суди. Ради отримали право висувати комісарів по судових справах при місцевих судах. До їхньої компетенції входило: нагляд за судовими установами та місцями ув'язнення, право арешту, санкції на арешт, нагляд за слідчими

комісіями при революційних трибуналах. Згідно з декретом РНК та наркомату юстиції, звинувачення по справах про контрреволюцію, саботаж, мародерство та спекуляцію повинно було готуватися протягом 2-ох діб.

Ще у лютому 1918 р. було створено комісаріат тюрем, а у березні на губернському з'їзді рад було зазначено, що комісаріат «зміг поставити справу таким чином, що тюрма є не місцем покарання, а місцем визнання своєї провини»⁵³.

Коли у квітні 1918 р. до Криму підступали німецькі війська, більшовики почали примусово вивозити селян на Перекоп на риття окопів і поглиблення ровів. Подібні дії викликали нові селянські заворушення, і в «бунтівні» місцевості були послані каральні загони. Першого такого удару було завдано по м. Алушті, яке більшовики вважали центром заворушень. Туди був направлений спочатку піший загін, а потім міноносець із десантниками. 24 квітня, після тривалого артилерійського обстрілу, з міноносець на берег зійшли матроси і почали знищувати місцеве населення. Особливо запопадливо вбивали татар. «Матроси... увірвалися до містечка. Розсипавшись у погоні за тими, хто відступав, по його вузьких вулицях, рубали без пощади всіх татар, які їм зустрічалися». Населення Алушти та навколишніх сіл «кинувши свої вогнища, бігло в гори і ховалося там аж до того моменту, коли матроські загони... були відтягнуті в Ялту, а Алушту... зайняв ескадрон німецьких уланів»⁵⁴.

Про події, які сталися тоді в Алушті, більш докладно відомо із свідчень Хафіза Шамрата — мешканця села Коробек поблизу Алушти. Вони були викладені у протоколах слідчої комісії Кримського Курултаю: «До вечора підійшла міноноско, спустила шлюпку, і в цей час із боку Ялти прибули червоногвардійці... Греки озброєні ходили по будинках і вбивали татар. Так ми пролежали, зачинившись, із середи до понеділка. Вони отут убивали три дні, починаючи з вечора в середу, у четвер і п'ятниці до вечора. З Ялти прибув спеціальний грецький загін чисельністю в 300–400 осіб. Після прибуття цього загону в Алушту до нього приєдналися і місцеві греки, здебільшого «темний елемент». У суботу більшовики видали декрет про те, що більше убивств не буде й після чого голова мусульманського комітету з червоним хрестом на рукаві розпочав поховання вбитих»⁵⁵.

Наприкінці квітня 1918 р. Радянська соціалістична республіка Тавриди припинила своє існування і перша спроба впровадження у Криму «нової революційної законності» на цьому скінчилася.

Наступний її прихід до Криму відбувся через рік. 29 квітня 1919 р. в Сімферополі відкрилася Кримська обласна партійна конференція більшовиків, на якій було прийняте рішення про утворення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки. На півострові створили надзвичайні органи влади — військово-революційні комітети. Спочатку їхній склад був багатопартійним, однак комуністи шляхом розпуску і переобрань комі-

тетів та інших заходів витиснули конкурентів і зайняли в ревкомах домінуюче положення, зробивши їх слухняним зряддям своєї політики.

Радянська влада знову почала впроваджувати на півострові ті ж самі методи управління, які використовувала і в інших регіонах. Свою діяльність ревкоми розпочали з того, що розігнали створений Кримським крайовим урядом адміністративний апарат, провели націоналізацію банків, кредитних установ, залізничного та водного транспорту, флоту, маєтків, монастирських господарств, великих підприємств найважливіших галузей промисловості і курортних організацій. У селах націоналізували господарства заможних селян.

Для забезпечення свого уряду фінансами більшовики використали відомий вже метод грабінництва. На «ворожі класи» було накладено величезну контрибуцію. Загальну суму обкладання було визначено спочатку в 10 млн. крб., але потім її значно збільшили⁵⁶. Крім того, буржуазія повинна була виплачувати надзвичайний податок, вводилася т.зв. речова повинність. Імущі зраховувалися до тилового ополчення і найчастіше, незалежно від віку і стану здоров'я, відправлялися на роботи «на допомогу фронту». Майно емігрантів підлягало конфіскації⁵⁷.

Проте, налагодити стабільну економіку на півострові керівництву Кримської РСР не вдалося, і не тільки через нетривалість існування останньої, але й тому, що «усі сили і матеріальні засоби Криму насамперед віддавалися Червоній Армії»⁵⁸. Реквізиції прийняли повсюдний характер, у села відправилися продзагони, які мали провести, згідно з політикою «воєнного комунізму», загальну реквізицію хліба. Тільки в Євпаторійському повіті у травні 1919 р. було реквізовано 2 622 829 пудів хліба⁵⁹.

Заходи влади по насильницькому відбиранню у населення продовольчих товарів та примусова посівна кампанія призвели до зростання обурення в суспільстві. Почали виникати стихійні виступи протесту. За цих умов Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка була створена 14 квітня 1919 р., повинна була «забезпечувати виконання розпоряджень обласного ревкому». Це означало винищення всіх тих, хто наслідуював виказувати своє невдоволення існуючим станом речей. Встановлення «революційної законності» призвело до нової хвилі червоного терору.

Але, у цілому, ставлення уряду Кримської РСР до політичних опонентів було більш стриманим, ніж у 1918 р., і не характеризувалося повною нетерпимістю. Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка була створена 14 квітня 1919 р., видала суворий наказ про заборону самочинних обшуків, арештів, самосудів, реквізицій та ін. Тому такого масового терору, як у 1918 р., в Криму тоді не було, хоча терор і надалі залишався засобом офіційної політики. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникнули жорстоких

репресій, і навіть брали участь у ревкомах, профспілках та ін. Але на пресу і пропаганду більшовики наклали суворе обмеження. Газети, які загаврували як «буржуазні» («Крымский Вестник» та ін.), негайно закрили.

Свій надзвичайний характер більшовицька влада зберегла усі 75 днів існування Кримської РСР. Ради депутатів так і не були відновлені. Функції ЧК передані Особливому відділу при Військово-революційній раді КРСР⁶⁰. 12 червня в Криму висадився білогвардійський десант генерала Я.Слащова. 24 червня радянські частини були змушені покинути Сімферополь, а через дві доби в Криму не залишилося жодного червоного загону. Уряд республіки евакуювався до Нікополя, а потім у Київ. Кримська РСР припинила своє існування.

Втретє більшовики прийшли до Криму й остаточно захопили його наприкінці 1920 р. У жовтні почалася вирішальна битва за півострів, на якому закріпилася армія П.Врангеля, а 7–17 листопада війська Південного фронту під командуванням М.Фрунзе здійснили головну наступальну операцію — перехід через Сиваш і штурм Перекопу.

На цьому тлі більшовиками був розіграний перший акт майбутньої драми: оголошено амністію всім, хто складе зброю. Ще у травні 1920 р. міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Керзон звернувся до уряду РРФСР з пропозицією про переговори та амністію білогвардійцям. Нарком закордонних справ РРФСР Г.Чичерін вважав, що треба «йти на амністію Врангелю... та можна відповісти згодою, не гаючи ні хвилини»⁶¹. В.Ленін, погоджуючись з цим, звернувся до голови Революційної військової ради Республіки та наркома у військових і морських справах РРФСР Л.Троцького: «Я вважаю, Чичерін правий: зараз же відповісти згодою на 1) призупинку військових дій (а) в Криму та (б) на Кавказі (точно обміркував кожне слово) і 2) на переговори про умови очищення Криму за принципом (не більш) загальної амністії білих і 3) участі англійського офіцера у переговорах з Врангелем»⁶². Однак, з цього плану нічого не вийшло.

12 вересня 1920 р. газета «Правда» надрукувала «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля» з пропозицією амністії тим, хто перейде на бік радянської влади. Приводом для відозви слугував епізод з поручиком Яковлевим. Він, перейшовши до червоних, зробив приголомшливу заяву, в якій запевняв, що у врангелівській армії виникла таємна організація офіцерів, які «намагаються скинути Врангеля та об'явити його армію Кримською під командуванням Брусилова за умови повної амністії»⁶³. Зараз вже важко сказати, чого саме намагався досягти Яковлев, розголошуючи таку вибухову інформацію.

11 листопада Фрунзе звернувся по радіо до врангелівських офіцерів з пропозицією надання амністії тим, хто складе зброю. З аналогічними закликами до них виступила й РВР фронту. Позиція Леніна тим часом ставала більш жорстокою. Коли він дізнався про вчинок Фрунзе, то вже 12 лис-

топада телеграфував: «РВР Південфронту. Комісія. Троцькому. Тільки що узнав про вашу пропозицію здатися. Дуже здивований непромірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля: коли ж супротивник не прийме цих умов, то, не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»⁶⁴. Саме тут треба шукати зерно майбутньої розправи, хоча формально обіцянка амністії все ще залишалася в дії.

Після взяття Перекопу червоними війська білих почали відступати. Представник Антанти Де Мартель погодився прийняти всіх, хто залишав Крим, під заступництво Франції. 14 листопада 1920 р. о 2 годині 40 хвилин, тільки після того, як на кораблі (в евакуації взяли участь 120 кораблів⁶⁵) піднялися всі бажаючі, на борт останнього крейсера «Генерал Корнілов» зійшов і барон Врангель⁶⁶. До Константинополя було вивезено 145693 особи, серед яких військових — близько 70 тис. За винятком міноносця «Живой», який затонув, усі інші кораблі прибули до місця призначення⁶⁷.

Незважаючи на те, що за море вирушило багато людей, у Криму, водночас, залишилась значна кількість солдат та офіцерів, які з якихось причин не побажали або не змогли залишити півострів. Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в літературі називається різна. Так, у виданні «Гражданская война в СССР» зазначено, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів⁶⁸, а за підрахунками кримського вченого В.Брошевана у полон потрапило 54696 врангелівців. Загальна кількість військових, які перебували у листопаді в Криму, дорівнювала 200 тис., а після евакуації, за підрахунками дослідників братів Зарубіних, їх залишилось кілька десятків тисяч⁶⁹.

Один з очевидців подій, які відбувалися під час захоплення міст Криму військами Червоної армії, розповідав: «У понеділок 2 листопада за ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлучені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе віднятий одяг, шпурляючи свою розідрану солдатську нещасливого роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному перевдяганню, тому що наступний за першим солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався більш цілим одягом свого попередника і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і захишних місцях, боячись потрапляти на очі озвірілим червоноармійцям... Наступного дня, у вівторок, почався грабіж винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачило, почали відкривати бочки і пити просто з них. Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. В одному підвалі у вині втопилося двоє червоно-

армійців, а Феодосійською вулицею від будинку виноторговця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого вин, і червоноармійці, які проходили вулицею, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом. Командири самі випускали вино з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити якій-небудь порядок в армії. Пияцтво тривало цілий тиждень, а разом із ним і всілякі, часто найнеймовірніші насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабіж»⁷⁰.

Крім того, значного поширення серед червоноармійців та матросів набуло насильство над жінками. Кожний матрос мав по 4-5 коханок, головним чином із дружин розстріляних та офіцерів, які емігрували. Якщо жінка відмовлялася ставати іграшкою — її розстрілювали. «Матроси, п'яні, й посатаніли від крові, увечері, під час оргій, у котрих мимоволі брали участь сестри милосердя, дружини заарештованих та дружини офіцерів, які виїхали, а також заручниці — брали список і ставили хрест проти прізвищ, які їм не подобалися. «Хрестики» уночі розстрілювалися...»⁷¹.

13 листопада червоні війська увійшли до Сімферополя, 14-го — до Феодосії, 15-го — до Севастополя, 16-го — до Керчі. З того часу 16 листопада 1920 р. офіційно вважалося днем завершення громадянської війни. Але війна продовжувалася — з беззбройними людьми. Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 г., В.Ленін заявив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо»⁷².

З полоненими «розібралися» цілком у «більшовицькому дусі» — шляхом масових розстрілів. Для цього 21 листопада 1920 р. було утворено т.зв. кримську ударну групу на чолі із заступником начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимовим⁷³. За результатами діяльності групи її керівника було представлено до нагороди. На нагородному листку командуючий Південним фронтом М.Фрунзе зазначив: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на захощення. Через особливий характер цієї діяльності проводити нагородження в звичайному порядку не зовсім зручне»⁷⁴. А виконуючий обов'язки начальника Особливого відділу ВЧК С.Дукельський конкретизував: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд»⁷⁵.

14 листопада 1920 р. РВР Південного фронту ухвалила постанову, згідно з якою утворювався Кримський ревком «у складі: голови — члена

РВР Південного фронту Бела Куна, членів: Ліде, Гавена, Меметова, Ідрісова, Давидова-Вульфсона»⁷⁶. Кримревкому були надані необмежені повноваження. Однак, не всі його члени змогли виконувати свої обов'язки. Багатьом з них просто не дозволяли працювати, адже побиювалися їх «угодовської зіпсованості». Наприклад, діяльність Давидова та Гавена у цьому органі влади взагалі не простежується. Кримськотатарські співробітники С.Меметов та С.Ідрісов також були фігурами випадковими, які не мали «всієї повноти влади» і перебували в ревкомі лише «для галочки». Незабаром Кримський ревком поповнила «більшовичка з немалим стажем» Розалія Землячка (Залкінд).

Отримавши телеграму від заступника Троцького по РВР Склянського, в якій говорилося: «Війна продовжиться, поки в Червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер», Бела Кун досить своєрідно на неї відреагував: «Троцький сказав, що не прийде до Криму, поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим це — пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко підніmemo його до загального революційного рівня Росії...»⁷⁷.

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану, який супроводжувався жорстоким терором, що вражав навіть на тлі жахів громадянської війни. Про це свідчать скрупульозні звіти Землячки на ім'я секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського⁷⁸. Наказ про початок операції з очистки Криму від «контрреволюціонерів» віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський шифрованою на ім'я начальника Особливого відділу Південного фронту В.Манцева⁷⁹. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г.П'ятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив наказ № 4, в якому зазначалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також «всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з'являться, будуть розглядатися як шпигуни, які підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу»⁸⁰. Нагадаємо, що на той час бойові дії вже закінчилися.

Реєстрація, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів їх усіх вбили. Вбивали в тюрмах, вшали на стовпах, розстрілювали в ярах під Сімферополем, топили у морі. Поранених вбивали просто у госпіталях.

Подібне становище було на всій території півострова. Так, про події кінця 1920 р. у Феодосії очевидець розповідає: «Всі, хто з'явився на реєст-

рацію, були відправлені під конвоєм у Віленські казарми і на колишню фабрику Криму, відкіля до 200 осіб щонаочі виводилися на мис св. Іллі і розстрілювалися. Трупі кинули у глибокий яр і зверху прикрили землею, яка обвалилася. Доступ до балки довго охоронявся ланцюгом червоноармійців, але дружини декількох офіцерів... проникли до цього місця. Весь шлях до яру засипаний шматками одягу мучеників... Півтора місяці кожен ніч виводилося на Чумну гору в Карантині і мис св. Іллі по 300–400 душ, яких розстрілювали з кулеметів пачками. Нещасних роздягали при 20-градусному морозі. Одиницям пощастило втекти й укритися на горищах, у норах, сараях... Трупі страчених заривалися недбало, і ранком собаки розтаскували шматки м'яса. У грудні страги відбувалися на Лисій горі. Загальне число постраждалих — не менше 7000–8000 осіб»⁸¹.

Прізвища Б.Куна та Р.Землячки в ті часи у Криму стали синонімами терору. Поет М.Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував списки заарештованих, яких присудили до розстрілу, і дозволяв йому викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина⁸². На думку того ж М.Волошина, завдяки терору з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє⁸³. Отже, Кун і Землячка зробили багато для розгортання червоного терору. Але не слід вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося в Криму наприкінці 1920 — першій половині 1921 рр. Неабияку роль відіграла й Кримська надзвичайна комісія та особливі відділи Червоної армії.

У Державному архіві Служби безпеки України зберігаються опитувальні листи тих, хто був заарештований у перші місяці володарювання більшовиків у Криму. У графі «У чому обвинувачується?» слідчі Особливої трійки Міхельсон, Бистрих, Гусін, Брянцев, Чернабровський, Удріс та інші без вагань писали: «козак», «підпоручик», «чиновник військового часу», «юнкер», «марковець», «дроздовець», «штабс-капітан», «доброволець», «учасник армії Врангеля» і т.д. (див. документальні матеріали). Тобто інформація про саму людину, що містилася в анкетах, не мала для слідчих абсолютного значення. Доля «злочинця» була цілком передбачуваною.

Відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особливі відділи, Транспортна ЧК, Морська ЧК і т.п., між якими існували серйозні протиріччя щодо «сфер впливу». Це пов'язане з тим, що Кримревком не був єдиним координуючим центром цих органів у Криму. Такий центр з'явився лише в квітні 1921 р. — Кримська обласна ЧК (КОЧК). Більш того, відомо, що особливі відділи, які проводили політику терору стосовно всіх «контрреволюціонерів», були практично безконтрольними. У діях органів ЧК принципи «революційної законності» часто межували із свавіллям. Була поширена система заручників, і донос, навіть і не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку був написаний, так і всієї його родини⁸⁴.

Разом з ЧК у терорі брали участь й частини Червоної армії та її особливі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню продрозкладки, у діяльності комендатур, які в ряді випадків могли застосовувати й позасудові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті «різного розуміння своїх владних повноважень»⁸⁵.

Перед чекістами на півострові стояли масштабні задачі «у справі боротьби з контрреволюційним елементом». Умовно їхню діяльність можна поділити на 2 етапи. Перший — це період масового терору після перемоги над Врангелем, спрямований проти колишніх білих офіцерів та всіх інших «антибільшовицьких сил», які перебували в той час у Криму. Другий — це масова перевірка «сигналів» про антирадянську діяльність осіб після вигнання Врангеля. Сигнали відразу почали надходити до компетентних органів від «пильних товаришів». Під перевірку потрапляли особи різного віку, статі та соціальної приналежності.

Приміром, селянин з Ново-Іванівки Сімферопольського повіту Панков за службу в державній сторожі у Врангеля був присуджений до перебування в таборі примусових робіт терміном на 1 рік. Така ж доля спіткала його односельчанина Т.Федоряка. Іншу особу — поліцейського при білих В.Мещерякова — у лютому 1921 р. заслали до концентраційного табору «на час громадянської війни»⁸⁶ (яка, до речі, начебто вже завершилася). Домогосподарка (з дворян) Лідія Тиха як неблагонадійна була вислана в Харків. Майно репресованих підлягало конфіскації.

Траплялися і цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими «шкіряними товарами». Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить пощастило, і Піастро звільнили зі стандартним формулюванням «за недоведеністю обвинувачень»⁸⁷.

У документі, підписаним Р.Землячкою на початку грудня 1920 р., значалося: «Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які слугували у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії була розстріляна. Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. осіб відпущено 700, розстріляно 2 тис. осіб, решта знаходяться в концентраційних таборах (родини тих, кого було розстріляно, висилалися з Криму. — *Авт.*). Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їхньому зв'язку з дрібною буржуазією — за тих або інших заарештованих. Обласком вказав на неприпустимість масових клопотань та запропонував партійним бюро в жодному разі не давати санкції на подібні клопотання, а, навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі з остаточного викоренення контрреволюції»⁸⁸.

Звичайно, не всі в Криму підтримували цю спрямованість на масовий терор. Так, про невдоволення та розгубленість свідчить, наприклад, про-

токол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації, датований груднем 1920 р. Серед питань, які розглядалися на цьому засіданні, є й таке: «Про ставлення організації РКП до становища, яке склалося в місті в зв'язку із арештами та обшуками». В ході довгих дебатів та суперечок було прийняте рішення «провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів»⁸⁹.

Кун та Землячка продовжували надсилати реляції до ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб «убрати з Криму всіх «м'якотілих» — Ю.Гавена («через його недостатню твердість та стійкість»⁹⁰), С.Бабахана, І.Фірдева, першого редактора газети «Красный Крым», колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви «перевіраних» товаришів. У керівництві Криму розпочався конфлікт, який закінчився відозвою Куна та Землячки. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч більшовицької партії М.Султан-Галієв.

Ім'я татарського революціонера, більшовика М.Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії. Повна реабілітація відбулася лише наприкінці 80-их років (посмертно). Більша частина революційної діяльності Султан-Галієва пов'язана з роботою в Казані та в Москві: у Центральному бюро комуністичних організацій народів Сходу при ЦК РКП(б), Центральній мусульманській військовій колегії, Народному комісаріаті у справах національностей. У Криму М.Султан-Галієв був лише один раз, але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий у судженнях (особливо з національного питання), Султан-Галієв давно викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під негласним наглядом ВЧК. Під зручним приводом «вивчити стан справ в Криму», напередодні X з'їзду РКП(б) (що відбувся 8–16 березня 1921 р.) Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був «висланий» з Москви. Дозвіл повернутися він отримав вже після закінчення партійного з'їзду, де серед основних розглядалося й національне питання.

За півтора місяця роботи в Криму М.Султан-Галієв не тільки детально вивчив стан справ, але й налагодив роботу татарського бюро обкому партії, сміливо порушив питання про припинення червоного терору. Так, у своїй доповіді «Про становище в Криму» він зазначав: «...В розвитку радянської роботи... були ще інші специфічні умови, які породили ненормальність її постановки. Першою і дуже великою помилкою щодо цього є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає 20–25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народний поголос збільшує цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найгірше, що було в цьому терорі, так це те, що серед розстріляних потрапляло дуже багато робітничих еле-

ментів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику невибагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже немає родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д.»⁹¹.

Чесна та смілива доповідь М.Султан-Галієва викликала в Москві ефект бомби, що розірвалася. Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, різко викрив свавілля, яке творилося у Криму, назвав прізвища, конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М.Фрунзе, М.Бухарін, М.Ульянова, Д.Ульянов, які вже побували в Криму. Про становище в Криму у весь голос заговорили в Наркомнаці та Раді національностей. Таємне стало явним.

Вже у 1923 р., під час обговорення вищими політичними керівниками рукопису роману «В тупике» Марк Тартаковський намагався отримати пояснення щодо подій в Криму у Дзержинського: «...Офіцери з'явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бійня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з'явився, заарештовували, ночами виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів:

— Бачите, отут було зроблено велику помилку. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використовують ці повноваження»⁹².

У травні 1921 р. у Москві нарешті усвідомили серйозність ситуації. До Криму була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш.Ібрагімовим. Вивчивши стан справ, він на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. сказав: «...У Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, залишки червоного терору, який провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення»⁹³. А Велі Ібраїмов*, виступаючи на пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р., сказав ще більш відкрито: «...Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Армію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення»⁹⁴.

Дані про масштаби червоного терору та кількість його жертв дуже різняться. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору 1920–1921 рр. зібрав та систематизував у 1923–1924 рр. С.Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. осіб. Кримський історик В.Петров прийшов до висновку, що мінімальна кількість загиблих складає

* Велі Ібраїмов (голова Кримського ЦВКу з 1923 р.) розстріляний за сфальсифікованим обвинуваченням у 1928 р. Доля Ю.Гавена, С.Бабаханяна, І.Фірдевса, П.Новицького та багатьох інших «старих» більшовиків буде такою ж — всі вони стануть жертвами сталінського терору в 30-ті роки. — *Авт.*

20 тис. осіб⁹⁵. М.Султан-Галієв назвав цифру в 70 тис., І.Шмельов — 120 тис. загиблих⁹⁶.

Можна цілком погодитися з В.Петровим у тому, що «репресивні заходи не дали бажаних результатів, а навпаки, загострили політичні умови в Криму»⁹⁷. У травні-червні 1921 р. сплеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітами⁹⁸. За словами історика С.Усова, усі «спроби особливого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Якіра нейтралізувати дії банд «зелених» закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту з Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь, морем»⁹⁹. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла.

І останнє. В радянській історіографії багато писалося про розгул білого терору на півострові, внаслідок чого більшовики, начебто, були вимушені реагувати адекватно. Проведені дослідження не дозволяють погодитися з цим. Відповідно до розрізнених і уривчастих свідчень, зібраних, наприклад, кримським істориком В.Брошеваном у фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим, у 1918–1920 рр. у Криму білими й інтервентами було заарештовано 1428 осіб, із них членів РКП(б) — 289, членів інших партій — 7; за соціальною ознакою: робітників — 135, селян — 32. Засуджено до страти 281 особу. Зрозуміло, навіть якщо ці дані й не досить вірні та деякою мірою занижені, все ж таки вони не йдуть ні в яке порівняння з кількістю вбитих більшовиками у Криму під час червоного терору¹⁰⁰. Надзвичайний стан залишався в Криму фактично до листопада 1921 р., а попередю була вже наступна трагедія: голод 1921–1923 рр.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

Витяг зі слідчої справи № 3
за обвинуваченням Коняшина А.В. та ін.
від 4 грудня 1920 р.

Постановлением Чрезвычайной тройки Особого отдела 6 Армии, под председательством тов. Быстрых и членов тт. Брянцева и Степпе, постановили: как изменников и врагов РСФСР применить высшую меру наказания — РАССТРЕЛЯТЬ по списку 157 человек кадровых военных, а именно:

[...]

Коняшин Афанасий Васильевич — подпоручик армии Врангеля;
Винокуров Егор Васильевич — прапорщик армии Врангеля;

Савинов Петр Федорович — прапорщик армии Врангеля;
Носов Евгений Силуанович — подпоручик армии Врангеля;
Пинчук Иван Васильевич — участник армии Врангеля;
Гаврилов Иван Васильевич — подпоручик армии Врангеля;
Трепицин Николай Иванович — поручик армии Врангеля;
Якубовский Петр Петрович — подпоручик армии Врангеля;
Новицкий Владимир Иванович — полковник армии Врангеля;
Заичиков Семен Григорьевич — штабс-капитан армии Врангеля;
Поситака Иван Кириллович — подпрапорщик армии Врангеля.
[...]

Председатель Чрезвычайной тройки
Особого отдела 6 Армии

Быстрых

Члены:

т. Брянцев, Степпе

*Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 6. —
Спр. 72420-ФП. — Т. 1. — Арк. 3–7, 13, 15, 18, 21, 47, 120.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

Документ № 2

Витяг зі слідчої справи за обвинуваченням Абрамова Б.С. та ін.
від 7 грудня 1920 р.

Протокол № 3 засідання Чрезвычайной тройки Крымской Ударной
группы Управления Особых отделов Юго-запфронтов* в составе предсе-
дателя В.Чернабрового, членов Э.Удриса и т. Гунько-Горкунова.

СЛУШАЛА: Личные дела 322 человек.

ПОСТАНОВИЛА: Расстрелять по нижеприведенному списку:

[...]

Абрамов Борис Сергеевич — корнет;

Багратион Александр Петрович — дворянин, генерал царской армии;

Белиловский Евгений Кесаревич (Цезаревич) — прапорщик армии
Врангеля;

Волков Владимир Николаевич — дворянин;

Воротников Николай Маркович — дворянин;

Гвоздецкий Михаил Григорьевич — служил в полиции;

Губской Алексей Яковлевич — врач санатория для белых;

Двинский Модест Львович — товарищ прокурора;

Жолкевский Владимир Степанович — поручик армии Врангеля;

Козачина Дмитрий Федорович — прапорщик армии Врангеля;

* Так у документі. — Авт.

Лебедев Петр Иванович — прапорщик армии Врангеля.

[...]

Председатель Чрезвычайной тройки
Крымской Ударной группы
Управления Особых отделов
Юго-запфронтов

В. Чернабровый

Члены:

т.т. Удрис, Гунько-Горкунов

*ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 73162-ФП. — Т. 1. —
Арк. 7, 30, 39, 81, 86, 91, 108, 137, 191, 257, 301.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

Документ № 3

Витяг зі слідчої справи № 1118
за обвинуваченням Дубовіна І.І. та ін.
від 27 січня 1921 р.

1921 года, января 27-го дня, Особая тройка Особого отдела 4 Армии под председательством начальника Особого отдела Михельсона и членов Гусина и Бобкевича, рассмотрев анкеты нижепоименованных лиц, пришла к следующему заключению:

применить высшую меру наказания — РАССТРЕЛЯТЬ к перечисленным 115 обвиняемым:

[...]

Дубовин Иван Иванович — писарь армии Врангеля;
Бардаков Василий Васильевич — казак армии Врангеля;
Богданов Алексей Никифорович — казак армии Врангеля;
Вольский Иван Петрович — казначей армии Врангеля;
Волошинов Андрей Васильевич — марковец;
Гончаренко Андрей Дмитриевич — писарь армии Врангеля;
Довгаль Александр Максимович — чиновник военного времени;
Кобец Емельян Иванович — участник армии Врангеля;
Карпов Алексей Иванович — подводчик на складе в армии Врангеля;
Пятницын Андрей Ильич — бредовец;
Сидорин Иван Иванович — казак армии Врангеля. [...]

Начальник Особого отдела 4 Армии

Михельсон

Члены:

т.т. Гусин, Бобкевич

*ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 72776-ФП. — Т. 1. —
Арк. 15, 17, 18, 23, 25, 28, 37, 50, 57, 89, 103.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

Примітки

- ¹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918–1923. — М.: СП «РУСКО», «P.S.», 1990. — С. 6.
- ² Ленін В.І. З чого почати? // Повне зібрання творів. — Т. 5. — К., 1969. — С. 7.
- ³ Його ж. «Революційний авантюризм» // Там само. — Т. 6. — К., 1969. — С. 361.
- ⁴ Його ж. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті // Там само. — Т. 11. — К., 1970. — С. 320–321.
- ⁵ Його ж. План реферату «Два інтернаціонали» // Там само. — Т. 41. — К., 1974. — С. 313.
- ⁶ Його ж. Про ворогів народу // Там само. — Т. 32. — К., 1973. — С. 298.
- ⁷ Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций. — М., 1990. — С. 119.
- ⁸ Там само. — С. 121.
- ⁹ Троцкий Л. О Ленине. — М., 1924. — С. 104–105.
- ¹⁰ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 33.
- ¹¹ Бухарин Н.И. Экономика переходного периода // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 168.
- ¹² Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917–1920 гг.) // Отечественная история. — 1997. — № 5. — С. 46; Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. — М., 1959. — С. 74.
- ¹³ Известия ВЦИК. — 1917. — 5 ноября.
- ¹⁴ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 9.
- ¹⁵ Там само. — С. 9–10.
- ¹⁶ Правда. — 1918. — 25 декабря.
- ¹⁷ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 96.
- ¹⁸ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. — М., 1999. — С. 518.
- ¹⁹ Див. також: Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 40.
- ²⁰ Кулешов С.В. Размышления о революции // Отечественная история. — 1996. — № 5. — С. 122.
- ²¹ Курицын В.М. Переход к НЭПу и революционная законность. — М.: «Наука», 1972. — С. 94.
- ²² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф. — Р. 1612. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 39.
- ²³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 26.
- ²⁴ Каппа Ал. Ночь ужасов // Крымский вестник. — 1919. — 23 февраля.
- ²⁵ Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов. — Симферополь, 1957. — Т. 1. — С. 159.
- ²⁶ Елагин В. Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти // Революция в Крыму. — 1922. — № 1. — С. 56.
- ²⁷ ДААРК. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ²⁸ Королев В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — Симферополь: «Таврия», 1993. — С. 61–62.

- ²⁹ Крестьянников В.В. Четыре месяца из жизни революционного Севастополя (январь — апрель 1918 г.) // Крымский архив. — Симферополь, 1997. — № 3. — С. 40.
- ³⁰ Л-рь В. Как они убивали. (Заметки очевидца убийств в Севастопольской тюрьме 23 февраля) // Крымский вестник. — 1918. — 5 июня (23 мая).
- ³¹ Ленін В.І. Соціалістична вітчизна у небезпеці // Повн. збір. тв. — Т. 35. — К., 1973. — С. 343.
- ³² Известия Севастопольского Совета. — 1918. — 28 февраля.
- ³³ Независимый. Звери на свободе // Крымский вестник. — 1919. — 23 февраля.
- ³⁴ Каппа Ал. Ночь ужасов // Крымский вестник. — 1919. — 23 февраля.
- ³⁵ Гавен Ю. Конструирование временного ЦИКа // Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. Сборник статей к 15-летию со дня расстрела 24/IV.1918 г. — 24/IV.1933. — Симферополь, Госиздат Крымской АССР, 1933. — С. 12–13.
- ³⁶ Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. — С. 37.
- ³⁷ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 42.
- ³⁸ Крестьянников В.В. Вказ. праця. — С. 41.
- ³⁹ Зарубин А. Севастопольская трагедия. К событиям 22–24 февраля 1918 года // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 56–57.
- ⁴⁰ Крестьянников В.В. Вказ. праця. — С. 41.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — М., 1994. — Ч. 1. — С. 84–91.
- ⁴³ Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму. 1917–1920. — Симферополь, 1927. — С. 126.
- ⁴⁴ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. II. — Симферополь: Крымиздат, 1957. — С. 77.
- ⁴⁵ Кудрина Ю.В. Мария Федоровна Романова: последние годы // Отечественная история. — 1997. — № 6. — С. 145; Монархи Европы: Судьбы династий. — М.: «Республика», 1996. — С. 464–466.
- ⁴⁶ Монархи Европы: Судьбы династий. — С. 464–466.
- ⁴⁷ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 402.
- ⁴⁸ Мельгунов С.П. Вказ. праця — С. 90–91.
- ⁴⁹ Возгрин В. Вказ. праця. — С. 401.
- ⁵⁰ Бунегин М.Ф. Вказ. праця. — С. 125.
- ⁵¹ Набоков В.В. Другие берега. — М.: Книжная Палата, 1989. — С. 123.
- ⁵² ДААРК. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ⁵³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 9.
- ⁵⁴ Елагин В.Л. Национальные иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит... — Казань: Татарское книжное издательство, 1992. — С. 106.
- ⁵⁵ Выписки из протоколов следственной комиссии Крымского парламента (Журултая) // Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. — С. 74.

- ⁵⁶ Надинский П.Н. Вказ. праця. — Ч. II. — С. 163.
- ⁵⁷ ДААРК. — Ф.-Р. 1829. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 27.
- ⁵⁸ Надинский П.Н. Вказ. праця. — Ч. II. — С. 180.
- ⁵⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К., 1974. — С. 42.
- ⁶⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь: «Таврия», 1997. — С. 209.
- ⁶¹ Ленін В.І. Примітка до телеграми Г.В.Чичеріну // Повн. збір. тв. — Т. 51. — К., 1975. — С. 424.
- ⁶² Його ж. Телеграма Л.Д.Троцькому // Там само. — С. 191.
- ⁶³ Цит. за: Його ж. Примітка до телеграми Л.Д.Троцькому // Там само. — С. 448–449.
- ⁶⁴ Його ж. Телеграма Реввійськраді Південного фронту // Там само. — Т. 52. — К., 1975. — С. 6.
- ⁶⁵ Смоленский С. Крымская катастрофа: Репринтне видання. — София, 1921. — С. 214.
- ⁶⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 307.
- ⁶⁷ Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — Ч. 2. — С. 430.
- ⁶⁸ Гражданская война в СССР. — Т. 2. — М., 1986. — С. 317.
- ⁶⁹ Зарубин А.Г. Красный террор в Крыму (1920–1921 гг.) // Крымский музей. — Симферополь: «Таврия», 1996. — С. 94.
- ⁷⁰ В Крыму после Врангеля. (Рассказ очевидца) // Крымский архив. — Симферополь, 1996. — № 2. — С. 59–60.
- ⁷¹ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 153.
- ⁷² Ленін В.І. Промова на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) // Зібрання творів. — 3-тє вид. — Т. 25. — К, 1936. — С. 462.
- ⁷³ Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст. — К.: «Тетра», 2000. — С. 99.
- ⁷⁴ Литвин А.Л. Красный и белый террор в России: 1917–1922 // Отечественная история. — 1993. — № 6. — С. 62.
- ⁷⁵ Шитюк М. Вказ. праця. — С. 100.
- ⁷⁶ Центральний державний архів Радянської Армії (Москва). — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 66.
- ⁷⁷ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 66.
- ⁷⁸ Див.: ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 25.
- ⁷⁹ Усов С. Комментарии к письму М.Султан-Галиева // Крымский архив. — 1996. — № 2. — С. 95.
- ⁸⁰ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — Симферополь, 1968. — С. 23–24.
- ⁸¹ Купченко В.П. Красный террор в Феодосии // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — Симферополь, 1994. — № 6. — С. 58–59.
- ⁸² Там само. — С. 61.
- ⁸³ Там само.

- ⁸⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 65. — Арк. 498.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 70. — Арк. 8, 130.
- ⁸⁶ Омельчук Д.В. Проверка на лояльность. Малоизвестные страницы деятельности ЧК в Крыму в конце 1920 — начале 1921 гг. // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. VI Крымские международные Шмелевские чтения. — Алушта, 1997. — С. 311.
- ⁸⁷ Там само. — С. 312 — 313.
- ⁸⁸ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 6.
- ⁸⁹ Там само. — Ф.-П. 32. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 10.
- ⁹⁰ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 142.
- ⁹¹ Султан-Галиев М. О положении в Крыму // Крымский архив. — 1996. — № 2. — С. 86.
- ⁹² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 344; Тартаковский Маркс. Историософия: Мировая история как эксперимент и загадка. — М., 1993. — С. 298.
- ⁹³ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 4.
- ⁹⁵ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920–1921 гг. // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23–28 сентября 1992 г.). — Вып. 2. — Симферополь, 1992. — С. 92.
- ⁹⁶ Шмелев И.С. Солнце мертвых. — М., 1991. — С. 26, 52.
- ⁹⁷ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920–1921 годах. — С. 92.
- ⁹⁸ Ишин А.В. Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году // Проблемы материальной и духовной культуры народов Причерноморья с античных времен до наших дней. Материалы I научных чтений. 14–15 ноября 1996 г. — Симферополь, 1996. — С. 47.
- ⁹⁹ Брошеван В. Сыграла ли свою роль первомайская амнистия в Крыму в 1921 году? // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. VI Крымские международные Шмелевские чтения. — С. 330.
- ¹⁰⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. — С. 231.